

INLEIDING

De Nederlandse theoloog Jannes Reiling (1923-2005) lijkt op het eerste gezicht een onwaarschijnlijke kandidaat voor een biografie. Reiling was niet van het kaliber Miskotte, Schillebeeckx of Kuitert, landelijk bekende en invloedrijke theologen van wie in de afgelopen jaren biografieën zijn verschenen.¹ Maar ook in de annalen van de Universiteit Utrecht is Reiling nauwelijks terug te vinden, terwijl hij het tot prorector bracht, plaatsvervangend rector magnificus.² Zelfs in de rij coryfeeën van de faculteit godgeleerdheid – met namen als Quispel, Van Ruler, Van Unnik, Vriezen en Brümmer – komen we Reiling niet tegen.³ Enkele oud-collega's van de Utrechtse theologische faculteit reageerden dan ook verbaasd toen zij hoorden dat er een biografie van Reiling in voorbereiding was. Kerkhistoricus Van den Broek: 'Ik moet u eerlijk bekennen dat mijn eerste gedachte was: "Een biografie van Jannes? Zouden we niet eerst eens beginnen met een biografie van zijn leermeester, Wim van Unnik? Het is eigenlijk een schande dat van laatstgenoemde nog altijd geen biografie geschreven is."⁴ Op vergelijkbare wijze reageerde nieuwtestamenticus Van der Horst: 'Voordat u van wal steekt met uw voorbereide gespreksvragen, ben ik toch wel benieuwd: waarom schrijft u eigenlijk deze biografie? Valt er dan zoveel lezenswaardig te vermelden?'⁵ De predikant, theoloog en bestuurder Reiling heeft nergens een onuitwisbare indruk gemaakt en is zelfs in eigen kring, de Unie van Baptistengemeenten, bijna vergeten.⁶ Het is daarom geen overbodige luxe om eerst in te aan op de vraag: waarom een biografie van deze Reiling? Was hij wellicht een 'rooie dominee'? Een diepe denker? Misschien een grote ketter? Of zijn er onlangs documenten boven water gekomen waaruit blijkt dat hij een verzetsheld is geweest? Laten we het antwoord vinden, zoals een ui wordt gepeld. Gaandeweg leren we hem dan ook al wat beter kennen.

Een eerste bijzonderheid uit het leven van Reiling vormt zijn politieke voorkeur. Terwijl baptisten en andere behoudende protestanten na de

oorlog stemden op de ARP, de CHU, het GPV of de GPP, werd Reiling als ‘doorbraakman’ lid van de Partij van de Arbeid. Onder theologen en predikanten uit behoudende kerkgenootschappen kwam het minder vaak voor dat zij zich verbonden aan linkse politieke partijen. Was hij wellicht een van de geëngageerde ‘rooie dominees’ die zich bezighielden met sociale vraagstukken en ook bereid waren om zaken concreet aan te pakken door middel van politieke activiteiten? Uit het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw kennen we daarvan sprekende voorbeelden.⁷ De charismatische anarchist Ferdinand Domela Nieuwenhuis riep de Nederlandse arbeiders op tot revolutie en de socialist en hoogleraar Willem Banning werd na de Tweede Wereldoorlog de geestelijke vader van de Partij van de Arbeid.⁸ Ook minder bekende predikanten spanden zich in voor sociale kwesties, zoals Krijn Strijd, die Reiling Hebreeuws gaf op het gymnasium in Hengelo. Ds. Strijd was als pacifist actief voor Kerk en Vrede en de PSP. Een andere naam die in dit verband genoemd kan worden is de communist Ab Harrewijn, die later partijvoorzitter zou worden van GroenLinks.⁹ Reiling, die politiek geïnteresseerd was, voelde zich betrokken bij de brede, christelijk-sociale beweging van zijn tijd maar ambieerde geen politieke functie. Als behoedzame sympathisant van het politieke gedachtegoed van Karl Barth meed hij de barricades. Deze invloedrijke Zwitserse theoloog stond op het standpunt dat God met geen enkele politieke ideologie vereenzelvigd mocht worden. Alleen op zakelijke gronden meenden de Barthianen dat het socialisme de voorkeur verdiende.¹⁰ In zijn engagement richtte Reiling zich – ondanks zijn partijlidmaatschap – dan ook niet op de politiek.

Een ander belangrijk gegeven uit Reilings leven vormt de invloed van de Tweede Wereldoorlog. Vanaf het tweede oorlogsjaar studeerde Reiling klassieke letteren in Groningen en werd daar geconfronteerd met de gevolgen van de Duitse bezetting. Hij weigerde loyaal te zijn aan de bezetter en werd daarom – net als veel andere studenten tussen 18 en 35 jaar – gedwongen om in Duitsland te werken. Hoe belangrijk en vormend deze periode voor hem persoonlijk ook is geweest, in deze biografie wordt geen onbekend gebleven verzetsverleden onthuld. Jannes Reiling hoort niet thuis in het rijtje van verzetstheologen zoals Jan Buskes, die in woord en geschrift het nationaalsocialisme bestreed, Leen Overduin, die 1.200 joden redde, en Hebe Kohlbrugge, die microfilms naar Zwitserland smokkelde.¹¹ De Tweede Wereldoorlog wordt niet de kurk waar deze biografie op drijft.

Als het niet de politiek was, en niet de oorlog, is het dan wellicht zijn

bijdrage aan de theologie geweest die de aanzet gaf tot een biografie? Ook dat kan niet gezegd worden. Vergeleken met zijn collega's in de vakgroep Nieuwe Testament heeft Jannes Reiling na zijn proefschrift relatief weinig onderzoek verricht.¹² Evenmin was hij erg creatief en vernieuwend in het weinige dat hij publiceerde, in tegenstelling tot zijn collega's Martin Beek en Vincent Brümmer, die aan de wieg stonden van een eigen theologische richting. Beek werd grondlegger van de Amsterdamse School, een narratieve benadering van bijbelinterpretatie die vanaf de jaren zeventig populair werd binnen de theologie.¹³ Brümmer ging in zijn denken terug naar de methodes van de middeleeuwse scholastiek en vond navolging in de Utrechtse School.¹⁴ Reiling heeft op wetenschappelijk terrein geen erfenis achtergelaten. Zijn belangstelling ging aanvankelijk uit naar het grensgebied van het vroege christendom en de hellenistisch-romeinse wereld, en later naar de theologie van het Nieuwe Testament. Hij voelde zich meer leraar dan onderzoeker en kon boeiend lesgeven. Studenten gingen graag naar zijn colleges en tot zijn 75e levensjaar gaf hij nog les op de universiteit en aan het seminarium.¹⁵ Het geven van onderwijs, hoewel een belangrijk aspect van het werk van een hoogleraar, stond echter niet in hoog aanzien. Naam en faam kon alleen worden behaald met belangwekkend onderzoek.¹⁶ Als hoogleraar heeft Reiling daarom geen naam gemaakt.

Heeft hij als theoloog misschien afwijkende standpunten verdedigd waarmee hij zich onderscheidde of een rel veroorzaakte? Dit laatste gold bijvoorbeeld voor de gereformeerde predikant Herman Wiersinga, die in de jaren zeventig voor consternatie zorgde met zijn proefschrift waarin hij de klassiek-gereformeerde leer van de 'verzoening door voldoening' afwees. Het bracht onder gereformeerden een schokgolf teweeg en de synode sprak het 'ontoelaatbaar' uit.¹⁷ Hoewel Reiling als baptist aan de theologische faculteit in zekere zin een vreemde eend in de bijt was, stond hij niet te boek als een dissident. Weliswaar wees hij de kinderdoop af en ging hij uit van een 'lage' visie op de kerk, waarin de rol van leken belangrijker was dan die van de ambtsdragers, maar dit was niet uitzonderlijk.¹⁸ Al eerder in de twintigste eeuw lieten protestantse theologen zich kritisch uit over het dopen van zuigelingen en bepleitten zij ook een grotere rol voor het gewone kerklid.¹⁹ Theologisch is Reiling altijd keurig binnen de lijnen gebleven van wat in het protestantisme gangbaar was. Reiling was geen dissident of oproerkraaier maar een baptistentheoloog die tot het eind van zijn leven bleef geloven in 'd'aloude tijding', het evangelie van kruis en opstanding.

Thema van de biografie

De baptistengemeenten ontstonden in het midden van de negentiende eeuw, toen de hervormde predikant Johannes Elias Feisser rond 1840 brak met de liberale Groninger Richting in de theologie, die hij tot dat moment had aangehangen.²⁰ Hij bekeerde zich tot een orthodox calvinisme en stichtte vervolgens een christelijke groep van afgescheidenen. Roelof Reiling, de overgrootvader van Jannes Reiling, behoorde als kerkvoogd tot het dertigtal gemeenteleden dat met hun predikant Feisser de hervormde kerk van Gasselternijveen verliet.

Beslissend voor de bekering van Feisser was de lezing van het boek *Cardiphonia* van John Newton, een abolitionist en Anglicaanse priester.²¹ Feisser was niet de enige die in zijn dagen invloed onderging vanuit het buitenland. Veel biografieën van stichters van nieuwe kerkelijke groepen en bewegingen in de negentiende eeuw vertonen sporen van het *Evangelicalism* uit Engeland en Amerika.²² De negentiende-eeuwse opwekkingen in de vs, Zwitserland, Frankrijk, Engeland, Duitsland, Scandinavië en Nederland vormden een grote en brede protestbeweging tegenover het liberalisme, het socialisme, de moderne wetenschap en de ontkerstening.²³ Naast een tegenbeweging ging het hierbij om een revitaliseringsbeweging, want men wilde de gevestigde kerk wakker schudden en bij de oorspronkelijke roeping bepalen. In al deze landen kwamen gelovigen bij elkaar in kleiner verband – zowel binnen de volkskerk als daarbuiten – om samen de Bijbel te lezen, te zingen en te bidden en op te komen voor de zwakken in de samenleving. ‘Een Europese beweging was het, die als een storm over de landen is gegaan, die als een jonge jubelende kracht veel ingeslapen en ingedroogde Christelijkheid heeft wakker geschud, maar ook veel enghartige, dogmatische narigheid heeft opgewaaid. Het Nederlandsche Réveil is een klein fragmentje van die groote opschudding des geestes en het heeft dan ook met het buitenland in zeer levendige betrekking gestaan.’²⁴

Wanneer we met zevenmijlslaarzen door de geschiedenis van het protestantisme gaan, stuiten we na de zestiende-eeuwse Reformatie steeds op periodes van oplevingen, waarin na tijden van verminderde kerkelijke betrokkenheid de godsdienstige activiteit en het enthousiasme toenamen. Verschillende historici wijzen in dit verband op drie grote golven van geestelijk herstel.²⁵ De eerste golf (1650-1750) betreft het lutherse en gereformeerde piëtisme op het Europese vasteland, het methodisme in Groot-Brittannië en de First Great Awakening in Noord-Amerika. Onder de tweede golf van oplevingen (1750-1900) schaaft men de Second Great Awakening,

de Erweckungsbewegung en het Réveil. In het kielzog van het Nederlandse Réveil ontstonden het Leger des Heils, de Apostolische kerken en de congregationalisten (baptisten, darbisten en vrije evangelischen). De derde golf ten slotte (twintigste eeuw) laat men net na de eeuwwisseling met het klassiek pentecostalisme beginnen en deze wordt in het Interbellum getekend door de Maranatha-beweging, de liedbundel van Johannes de Heer en het chiliasme.²⁶ Niet minder invloedrijk was in deze periode de Oxford Group, die vooral in aristocratisch kringen aanhang vond.²⁷ Vooral na de Tweede Wereldoorlog kreeg deze derde golf slagkracht. Veel aandacht trokken de massabijeenkomsten van de evangelist Billy Graham en de gebedsgenezer Tommy Osborn, die de aanzet gaven tot de oprichting van nieuwe gebedsgroepen en pinkstergemeenten.²⁸ Door het onbehagen over de sociaal-culturele veranderingen van de jaren zestig veranderde deze evangelische beweging in een protestbeweging. De politiek van polarisatie die zij voerde, legde haar geen windeieren en zorgde voor forse groei. De beweging institutionaliseerde met de komst van de Evangelische Omroep, de Evangelische Zendingsalliantie, Youth for Christ, Navigators en tal van andere organisaties.²⁹ Reiling en zijn voorouders waren als baptisten intensief verbonden met de tweede en derde golf. Niet alleen zijn overgrootvader Roelof, maar ook zijn grootvader, vader, ooms en tantes, broer en zussen voelden zich thuis in de brede piëtistische bedding waarin het kleine baptistische stroompje zich nestelde, zich voortbewoog en groeide.

Door zijn oorlogservaringen en academische theologiëstudie ontwikkelde Jannes Reiling zich echter in een andere richting. Tussen 1960 en 1985 vormde hij in de Unie van Baptistengemeenten de belangrijkste figuur in het proces van kerkelijke vernieuwing. Hij leidde zijn geloofsgemeenschap in de richting van de oecumene, de universiteit, de vrouw in het ambt en de acceptatie van homoseksuele gelovigen. Toen Reiling in 1958 de eerste rector van een eigen seminarium werd en daarmee een invloedrijke positie ging bekleden, was de emancipatie van de baptisten al enkele decennia gaande. Dit betrof echter een beweging die de bezinning op en de erkenning van het eigene voorstond, in het 'Zeitalter der Emanzipation' (Heinrich Heine). Een proces dat zich in bepaalde opzichten laat vergelijken met de emancipatie van de katholieken, doopsgezinden of gereformeerden. Er werd een subcultuur opgebouwd, met eigen verenigingen, periodieken en organisaties voor vrijetijdsbesteding, waardoor de identiteit en interne cohesie werd versterkt. De losse netwerkstructuur van de baptistengemeenten transformeerde in een goed georganiseerd kerkgenootschap, met interne regels voor gemeenten en opleidingseisen

voor predikanten.³⁰ Net als de doopsgezinden een eeuw eerder, probeerden de baptisten zich daarbij te ontdoen van het stigma een ‘sekte’ te zijn. De gemeenschap voelde namelijk grote behoefte om door andere kerken te worden erkend en had nog lang last van de nawerkingsverschijnselen van de vroegere achterstelling.³¹ Toch moet de betekenis van Reiling voor de baptisten op een andere manier worden gezien dan die van Schaepman voor de katholieken, Kuyper voor de gereformeerden of Muller voor de doopsgezinden. In zijn emancipatiedrift wilde Reiling *ontzuilen* in plaats van *verzuilen*. Hij vond het baptisme bekrompen en benauwd en zette de ramen open voor nieuwe ideeën en meer contact met de buitenwereld. In de oorlog had hij veel tijd doorgebracht met rooms-katholieken, hervormden en lutheranen en deze ontmoetingen leren waarderen. Hij werd een groot voorvechter van de Doorbraak, de oecumene en kerkelijke samenwerking. Bij zijn afscheidsrede van de Utrechtse faculteit in 1987 gaf hij dat ook aan: ‘Pas in de loop der jaren [...] heb ik mij gerealiseerd waar het mij in die jaren om ging. Vandaag zouden we daarvoor het woord emancipatie gebruiken. [...] Wij moesten ons vrijer durven opstellen.’³²

Interessant voor de biografische benadering is dat bij Reiling de ontwikkeling van bewustwording en bevrijding in kerkelijk opzicht gepaard ging met een levensstijl die in vergelijking tot het in zichzelf gekeerde baptisme van zijn jonge jaren afwijkend en geëmancipeerd was. Als beginnend predikant meldde hij zich aan voor de vrijwillige brandweer, werd hij scheidsrechter bij voetbalwedstrijden, ging hij op zaterdagavond vergaderen in het café en liep hij achter de kinderwagen. Bij de ANWB maakte hij naam als ‘kampeerfilosoof’ en mocht hij optreden op landelijke bijeenkomsten. Naast zijn predikantschap doceerde hij Grieks en Latijn aan de Werkplaats Kindergemeenschap in Bilthoven, een anarchistisch en antikerkelijk bolwerk. Verder bekleedde hij gedurende twee decennia het voorzitterschap van het bestuur van de Rekkense Inrichtingen, een zorggroep in Oost-Gelderland. Hij was lid van de Partij van de Arbeid en geabonneerd op *Vrije Geluiden*, het programmablade van de VPRO.³³ In de zomer van 1964 haalde hij Martin Luther King naar Nederland, om een toespraak te houden in de RAI. In 1974 werd hij de eerste Nederlandse hoogleraar in de theologie vanuit de baptistengemeenschap. Voor velen zullen deze feiten misschien niet opzienbarend zijn, maar wel voor wie bekend is met het ideaalbeeld van de naoorlogse baptistendominie, een vrome herder die zich zoveel mogelijk inspande voor het welzijn van de kudde. Een actieve deelname aan de samenleving buiten het kerkelijk erf werd daarbij niet van belang geacht.

De belangrijkste historicus van het Nederlandse baptisme, Olof de Vries, beschreef de naoorlogse periode als een brede emancipatiebeweging, waarvoor hij Jannes Reiling representatief achtte. ‘Emancipatie: deze term van Jannes Reiling is het schot in de roos [...] De opening van het eigen seminarium in 1958 had een voorgeschiedenis die direct na de Tweede Wereldoorlog begon. Het was de tijd van een nieuw begin en ambitieuze plannen: politiek, maatschappelijk en ook kerkelijk. In dit inspirerende klimaat durfden ook Nederlandse baptisten over de grenzen van de eigen beperkte mogelijkheden heen te denken.’³⁴ ‘J. Reiling behoorde tot de categorie jonge naoorlogse voorgangers, die bezielde waren door het ideaal om het baptisme in de Nederlandse kerkelijke verhoudingen een eigen, volwaardige plaats te geven.’³⁵ De Vries beschouwde Reiling als een van de velen die de kerkvernieuwing voorstonden, een exponent, maar niet als aanjager en leider. Het uitgangspunt van deze biografie is echter dat Reilings betekenis hiermee werd onderschat, omdat hij niet alleen representatief was maar ook een onvervangbare voortrekkersrol heeft gespeeld.

De keuze voor een biografische benadering wordt in veel gevallen ingegeven door de uniciteit van de hoofdpersoon. Hoe unieker een mens was op een bepaald levensterrein, hoe relevanter dat levensterrein zal zijn voor de biografie.³⁶ Als emancipator van het Nederlandse baptisme was Reiling een unieke figuur en speelde hij een doorslaggevende rol, terwijl dat voor de andere rollen die hij speelde niet in dezelfde mate gezegd kan worden. Als telg uit een domineesgeslacht, universitaire leerling of bestuurder in de zorg was hij representatief voor de tijd waarin hij leefde, de groep waarin hij verkeerde en voor de mentaliteit van die dagen. Voor een biografie is dit een belangrijke constatering, omdat anders het risico bestaat dat het onderzochte leven het karakter krijgt van een gevalstudie: boeiend, maar in mindere mate relevant.³⁷

Theologen zijn vaak kleurrijke figuren, waardoor biografen wel eens menen dat zij te maken hebben met een exceptioneel persoon. Froukje Pitstra, biograaf van ds. Anne Zernike, beweerde bijvoorbeeld dat zij er ‘andere ideeën op nahield dan de gemiddelde doopsgezinde predikant’.³⁸ Pitstra onderbouwt deze stelling met Zernikes belangstelling voor kunst, vrouwenrechten, socialisme, vegetarisme, geheelonthouding en pacifisme. Ook bracht zij naar voren dat Zernike de ‘universele religie’ predikte, de opvatting dat alle godsdiensten principieel aan elkaar gelijk zijn. Op het eerste gezicht een opmerkelijke cocktail van ideeën, maar bij nader inzien hadden veel van haar doopsgezinde collega’s vergelijkbare denk-

beelden.³⁹ Op de keper beschouwd blijkt het bij Zernike te gaan om een doorsnee predikantenleven, in de context van de vrijzinnigheid aan het begin van de twintigste eeuw.⁴⁰ Anne Zernike was weliswaar de eerste Nederlandse vrouw op de kansel, ze was getrouwd met een kunstschilder, maar een unieke en onvervangbare rol heeft zij niet gespeeld.⁴¹ Dit in tegenstelling tot pioniers van de vrouwenemancipatie als Anna Maria van Schurman of Aletta Jacobs die hun plaats als vrouw moesten bevechten en een unieke voortrekkersrol speelden in de academie en in de samenleving.⁴² Als de verhouding tussen het individu en zijn omgeving wordt onderzocht, moet goed beargumenteerd worden of deze persoon werkelijk zo uniek was voor zijn of haar tijd en omgeving, of slechts een exponent van een bredere beweging. Want biografieën van unieke personen hebben de geschiedenis vaak meer te zeggen dan die van mensen die representant zijn van een groter geheel.

Hoe waardevol de uniciteit van een persoon voor de biografie ook is, representatieve levens zijn geenszins onbelangrijk voor de geschiedschrijving. Sociaal wetenschappers tonen juist interesse voor levensbeschrijvingen van mensen die niet uniek of uitzonderlijk waren maar eerder exemplarisch of representatief.⁴³ Michel Foucault heeft daaraan vanuit de filosofie een bijdrage geleverd met zijn jarenlange archiefonderzoek naar gediscrimineerde, onderdrukte, verstoten, of simpelweg onbeduidende mensen.⁴⁴ Zodoende is vanaf de jaren zeventig in de geschiedwetenschap de belangstelling gegroeid voor de volkscultuur en voor de geschiedenis van vrouwen en minderheden.⁴⁵ In de afgelopen vijftig jaar zijn studies verschenen waarin een onbekend persoon uitgangspunt is, zoals een boer, een molenaar, een dominee, een dokter of een koopman.⁴⁶ Ook aan de kerk- en religiegeschiedenis ging deze ontwikkeling niet voorbij. Zo werden de levens van de volgende personen onder de loep genomen: de wees Evert Willemsz uit Woerden die erin slaagde predikant te worden; Cornelis Disselwerf, een remonstrant die zijn theologiestudie opgaf; de Duitse herdersjongen Chonrad Stöcklin die om zijn visioenen beschuldigd werd van tovenarij; en de rooms-katholieke bastaard Arend van Buchell die ouderling werd in de gereformeerde kerk van Utrecht.⁴⁷

We kunnen echter Jannes Reiling niet scharen onder de groep van dergelijke kleine en onbeduidende figuren uit de Nederlandse kerk- en religiegeschiedenis. Reiling was geen onbekende in de tijd waarin hij leefde. Hij speelde een hoofdrol op het kleine toneel van de Unie van Baptisten-gemeenten en haalde met zijn uitspraken vaak de protestantse pers. Na zijn dood verschenen in de landelijke pers necrologieën, niet alleen in

christelijke dagbladen maar ook in *de Volkskrant*. Hierin werd Reiling getekend als een progressief theoloog in de traditie van het baptisme en exponent van hun kerkelijke vernieuwingsbeweging.⁴⁸ De emancipatiegeest begon echter na Reilings vertrek in 1987 uit te doven en leek na zijn overlijden geheel verdwenen. De vernieuwingen die door zijn inspanningen waren doorgevoerd, werden gedeeltelijk teruggedraaid. Het toont aan hoe beslissend de invloed van Reiling moet zijn geweest. Het uitgangspunt van dit onderzoek is dan ook dat Reilings betekenis is onderschat en dat hij een onvervangbare rol heeft gespeeld. Daarom zal met deze biografie de volgende stelling worden verdedigd: *Het beeld dat Jannes Reiling slechts een van de velen was binnen een brede baptistische emancipatiebeweging moet worden bijgesteld. De emancipatie van het Nederlandse baptisme was zonder Jannes Reiling nooit goed van de grond gekomen. Hij was de katalysator en speelde een cruciale rol.* In dit biografische onderzoek staat het emancipatiebegrip centraal, omdat ‘emancipatie’ verwijst naar twee onderscheiden historische perioden en twee verschillende intenties: (1) bevrijding uit een achtergestelde positie (emancipatiebewegingen in de negentiende eeuw); (2) bevrijding van achterhaalde denkbeelden (oecumenisch-progressieve beweging in de twintigste eeuw). Deze tweeledigheid biedt de mogelijkheid om recht te doen aan zowel de oude baptisten, onder leiding van Koop Reiling, als aan de nieuwe garde, onder leiding van diens zoon Jannes Reiling.

De rol van leiders in kerkelijke emancipatie

In het onderzoek naar emancipatiebewegingen heeft lange tijd de zoektocht naar wetmatigheden centraal gestaan: de afstand tussen voorhoede en achterban; de invloed van maatschappelijke omstandigheden; de rol van machtsstructuren en het onderscheid tussen een moment en een proces van emancipatie. Deze elementen zijn in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw onderzocht en beschreven.⁴⁹ Vanaf de jaren tachtig ontstond ook aandacht voor leidersfiguren binnen emancipatiebewegingen, tot dan toe een onderbelicht aspect. De Amerikaanse socioloog John Coleman wees als een van de eersten op de doorslaggevende rol van gezagsdragers in kerkelijke vernieuwingsbewegingen. Bij de omslag die had plaatsgevonden in de rooms-katholieke kerkprovincie beschouwde hij de bisschoppen als ‘agents of change’.⁵⁰ Historicus Maarten van den Bos borduurde verder op Coleman en beschreef tot in detail op welke wij-

ze vooruitstrevende theologen erin slaagden katholiek Nederland te emanciperen. Hij sprak tegen dat de culturele breuk van de jaren zestig de snelle veranderingen bij Nederlandse katholieken voldoende verklaarde. Ter aanvulling belichtte hij de rol van de bisschoppen: door open te staan voor vernieuwing hadden zij ongewild bijgedragen aan het snelle verval van het Nederlands katholicisme. Schillebeeckx en Alfrink vormden volgens hem de ‘tandem’ die de rooms-katholieke kerkvernieuwing droeg.⁵¹

Ook de Nederlandse socioloog Hilda Verwey-Jonker meende dat de rol van leidlieden in kerkelijke vernieuwingsbewegingen ten onrechte onderbelicht was gebleven. Haar opmerkingen hadden echter vooral betrekking op de gewone dorpsdominee of parochiepriester: ‘Deze waren geletterd en stonden in contact met collega’s en superieuren in andere plaatsen en landen.’⁵² Het gebrek aan aandacht voor de aanvoerders binnen emancipatiebewegingen, was volgens sociaal geograaf Hans Knippenberg te wijten aan de verklaringsmodellen die lange tijd in de geschiedwetenschap gangbaar waren en door sociologen werden overgenomen. Deze modellen keken meer naar de sociale structuren dan naar het individueel handelen en gingen daarmee voorbij aan de belangrijke rol van leidersfiguren. Volgens Knippenberg een belangrijke omissie, omdat de kerkleiders in de overgang naar onkerkelijkheid een beslissende rol speelden. Bisschoppen, theologen en invloedrijke predikanten hebben de ontkerkelijking naar zijn indruk onbedoeld bevorderd.⁵³

De socioloog Muntjewerff constateerde in 1971 op microniveau de bepalende rol van predikanten in kerkelijke vernieuwing. Hij deed onderzoek naar twee Friese dorpen, Driesum en Wouterswoude, enclaves van behoudende hervormden in een verder kerkelijk vrijzinnige omgeving. Op basis van interviews beschreef Muntjewerff de kerkelijke verschillen tussen deze twee dorpen. Wouterswoude volgde indertijd met argusogen de ontwikkelingen in het nabije Driesum. ‘Onder de huidige predikant zijn daar zeer veel veranderingen doorgevoerd. De oude [...] Gereformeerde Bonders in Driesum zijn het hier evenwel niet mee eens. Men denkt aan de invoering van de nieuwe bijbelvertaling; er wordt in de kerkdienst ritmisch gezongen en vrouwen hebben stemrecht gekregen bij de benoeming van ouderlingen. [...] De huidige Gereformeerde Bondspredikant in Wouterswoude wordt zeer gewaardeerd in zijn orthodoxe opvattingen en preken.’⁵⁴

Pas eind jaren negentig ontstond binnen de godsdienstsociologie en de religiegeschiedenis meer aandacht voor individuele bisschoppen en theologen. Toen godsdienstsocioloog Gerard Dekker de aftakeling van de Gereformeerde Kerken in Nederland beschreef, kwam theoloog Harry

Kuitert prominent in beeld als de beeldenstormer die het ene na het andere dogma omverhaalde. Er was geen conflict, of hij was erbij betrokken. De schepping en de zondeval, de verzoening, de uitverkiezing, de verhouding tussen kerk en staat, het gezag van de Bijbel en de traditionele ethiek werden allemaal aan stukken geslagen.⁵⁵ Kuitert zelf merkte op dat hij niet de enige was: 'Ik stond niet alleen. Baarda en Augustijn waren er ook, de Kamper hoogleraar Hartveld en later Wiersinga.'⁵⁶

Ook Remco van Mulligen, die de opkomst en ontwikkeling van de evangelische beweging onderzocht, liet zien hoe haar leiders aanstuurden op veranderingen. Zo zorgden voorzitter Arie van der Veer en de directeuren Ad de Boer en Andries Knevel binnen de Evangelische Omroep voor grote verschuivingen door een 'vrijmoedig en eigentijds' geluid te laten horen. De traditionele visie op de rol van de vrouw in het gezin werd losgelaten, de evolutietheorie werd bespreekbaar gemaakt en homoseksuele relaties toelaatbaar geacht.⁵⁷

Reiling werd als student beïnvloed door prof. dr. G. van der Leeuw, de Groningse hoogleraar die zich al sinds de jaren twintig inzette voor de eenheid in de kerk, de nationale eenheid, en voor een doorbreking van de 'hokjes- en schotjesgeest'. Vanaf het midden van de jaren dertig zou Van der Leeuw deel uitmaken van de Doorbraak-beweging en in 1946 werd hij minister voor 'doorbraakpartij' PvdA in het eerste naoorlogse kabinet.⁵⁸ De idealen van zijn leermeester zou Reiling als 'fervent belijder van de Doorbraak' in de jaren zestig, zeventig en tachtig voortzetten door in de Unie van Baptistengemeenten te pleiten voor een doorbraak in de betrokkenheid bij de oecumene, tot de universiteit en in de positie van vrouwen en homo's. Hetzelfde probeerde Reiling als voorzitter van het bestuur van de Vereniging Rekkense Inrichtingen. In zijn wens om bij de tijd te blijven, zou Reiling de vlucht naar voren kiezen en een wilde vernieuwingsgoeroe steunen die de jeugdzorgtak van de organisatie aan de rand van de afgrond bracht.⁵⁹

Kerkleider in een tijd van progressieve en geëngageerde theologie

Het tijdvak 1955-1985, waarin Reiling als emancipator de meeste invloed had, hebben historici, sociologen en theologen beschreven en geïnterpreteerd als een tijd van secularisatie en afbraak van de confessionele zuil.⁶⁰ Het betrof de periode waarin de gevestigde kerken enorme aantallen leden verloren en hun maatschappelijke invloed zagen verminderen. Het

debat over deze culturele verschuiving sinds de jaren zestig werd in het naoorlogse Nederland gedomineerd door verschillende en soms tegengestelde verklaringsmodellen.⁶¹ Sommige onderzoekers legden de nadruk op het morele en religieuze terrein, anderen hielden er historisch-sociologische en politicologische perspectieven op na. In de literatuur buitelden de termen en definities over elkaar heen, waardoor het debat er niet overzichtelijker op werd.⁶² Zo verwezen de begrippen ontzuiling, ontkerstening, deconfessionalisering, ontkerkelijkheid en emancipatie allemaal naar de intensivering van de secularisatie na 1960 en moesten zij *grosso modo* ook hetzelfde tot uitdrukking brengen.

De kerkelijke elites zochten eigen woorden voor de zich in ijtempo voltrekkende implosie. Zij hadden behoefte aan verklaringen die pasten binnen het raamwerk van hun denken. In de Rooms-Katholieke Kerk werd in de jaren zestig, de begintijd van de geloofsafval, nog de schuld gezocht bij de ‘zederverwildering onder de massageugd en de industrialisatie’.⁶³ Enkele decennia later droeg men ook binnenkerkelijke redenen aan. Sommige bisschoppen vonden dat de liturgische vernieuwing te ver was doorgevoerd. De vertrouwde katholieke gewoonten, gebruiken en moraal werden door de vernieuwers beschouwd als ouderwets en achterhaald. Bijvoorbeeld bij de invoering van de volkstaal, waarbij het Kyrie en het Credo niet meer in het Latijn maar in het Nederlands werden gezongen. Volgens de bisschoppen nam dit novum een belangrijk deel van de mystiek van de mis weg. Ook al begreep de gewone katholiek misschien maar weinig van het Kerklatin, het maakte deel uit van de vroomheid en het religieus sentiment. Het omkeren van het altaar, waardoor de priester bij het opdragen van de mis niet langer met de rug naar de gelovigen stond, bracht daarom een schok teweeg. ‘Ze vonden dat dat niet getuigde van eerbied tegenover het H. sacrament,’ schreef oud-bisschop Jan Bluysen in zijn memoires.⁶⁴ Zijn collega, monseigneur Bär, was het daarmee eens. ‘De dagelijkse rituelen, gebaren, en voorwerpen werden de gewone katholiek uit handen geslagen.’ Dit was naar zijn idee een belangrijke reden waarom zij massaal de kerk de rug toekeerden.⁶⁵

Onder protestanten gold een heel ander verklaringsmodel. Zo duiden hervormde theologen de marginalisering van kerk en geloof als een oordeel van God, vanuit de lange calvinistische traditie van schuldbesef en boetedoening na rampen.⁶⁶ Volgens hen had de mens in zijn culturele ontwikkeling het zicht op God verduisterd, waardoor de massale afval van geloof had kunnen plaatsvinden. God bestrafte dit met een crisis in de kerk.⁶⁷ Nog weer anders lag de situatie voor de kleine kerken en de

groeperingen van orthodox-protestantse signatuur. De afkalving verliep daar minder snel. In de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt, de Nederlands Gereformeerde Kerken en de Christelijke Gereformeerde Kerken zag men geen achteruitgang maar stagnatie en soms zelfs bloei. Het calvinistische smaldeel van christelijk Nederland bood met succes weerstand aan de maatschappelijke, ideologische en theologische vernieuwingen in het protestantisme en wist het ledental tot in de jaren negentig op peil te houden.⁶⁸ Anders dan bij de grote kerken traden kerkverlating en verminderde betrokkenheid maar in beperkte mate op. Men koos voor een defensieve strategie en isolationisme om traditioneel-gereformeerde zeden en opvattingen te beschermen. Zeker in de jaren zeventig en tachtig bestreed men alles wat ‘ongereformeerd’ was. Ten aanzien van de positie van de vrouw, het ongehuwd samenwonen, de oecumene, euthanasie, het abortusvraagstuk en het zingen van gezangen werden daarom terugtrekkende bewegingen gemaakt.⁶⁹ Ook de rechterflank van de Nederlandse Hervormde Kerk was indertijd goed afgedekt tegen aanvallen van modernisme. De Gereformeerde Bond maakte in de jaren zeventig zelfs nog een snelle groei door. Dit hervormde bolwerk van behoudzucht werd een baken van rust en stabiliteit voor veel verontrusten die op de loop gingen voor alle veranderingen in hun eigen kerk.⁷⁰

De ontwikkelingsgang van de Unie van Baptistengemeenten vertoonde na de Tweede Wereldoorlog eveneens een florissant beeld. Leidende predikanten presenteerden het baptisme in deze periode graag als het redelijke alternatief voor de institutionele kerken aan de ene kant en de vrije groepen aan de andere kant.⁷¹ Men nam een zelfbewuste houding aan van optimisme en strijdbaarheid en hoopte met behulp van de eigen kroonjuwelen – de kerkelijke democratie en de volwassendoop – bestaansrecht te hebben naast de gevestigde kerken.⁷² In de periode 1945-1990 nam het aantal baptisten in Nederland toe met bijna 125 procent, van 5.880 naar 12.359.⁷³ In de hoogtijdagen van de verzuiling profiteerden de baptistengemeenten van de intense rivaliteit tussen de protestantse kerken. Het leidde tot een groei van het kerklidmaatschap omdat mensen gedwongen werden partij te kiezen. In sociaal opzicht was het in die periode namelijk ongewenst om slechts nominaal christelijk te zijn.⁷⁴ En het baptisme was aantrekkelijk als een vrolijke orthodoxe beweging waarin vlotte liederen werden gezongen, niet te dogmatisch werd gepreekt en men omzag naar elkaar. Vanaf het midden van de jaren zestig verklaarde de komst van ontevreden synodaal-gereformeerden voor een belangrijk deel de toename van het aantal kerkleden bij de baptisten. Zij

zochten een veilig heenkomen voor de vernieuwingsdrift van hun eigen kerk. In zekere zin ‘parasiteerde’ het baptisme zo op de gevestigde kerken.⁷⁵ Pas na 1990 zette een kleine krimp in.

Historicus James C. Kennedy stelde een driedelige periodisering voor van de kerkelijke ontwikkelingen in het Nederland van na de Tweede Wereldoorlog, die voor deze biografie ook behulpzaam en verhelderend is: 1) het hoogtepunt van de religieuze organisaties in de confessionele zuil (1945-1965); 2) de transformatie van de godsdienst naar een ethiek van engagement en solidariteit (1965-1985); 3) een terugkeer naar ‘het spirituele’ (1985-2005).⁷⁶ Reilings jeugd, in het Interbellum, gaat hier nog aan vooraf, maar valt wel binnen de verzuiling. De Tweede Wereldoorlog vormde voor Reiling een breuk met het verleden omdat hij onder invloed van de Doorbraak kwam en na de bevrijding zijn ideaal ‘wij moeten wat meer durven’ formuleerde, zonder op dat moment nog precies te weten welke vorm dat zou krijgen. Wat volgde in zijn persoonlijk leven was een tijd van studie, geestelijke ontwikkeling en de oprichting in 1958 van het seminarium, waarvan hij de rector werd. Deze gebeurtenis markeerde een belangrijk moment in de geschiedenis van het Nederlandse baptisme en was Reilings bijdrage aan de opbouw van de ‘baptistenzuil’. Tegelijkertijd zien we hem op dat moment eenzaam strijden voor een ‘wetenschappelijke bijbelschool’, een idee dat nauwelijks weerklank vond. Al vrij snel daarna, vanaf 1960, gaat Reiling zich inzetten voor de oecumenische zaak en hij zet daarmee de ontzuiling in gang. De vernieuwingsagenda gaat verder met een – ditmaal – geslaagde verbintenis tussen zijn seminarium en de universiteit en met de emancipatie van vrouwen en homo’s. In het midden van de jaren tachtig is de ‘ethiek van engagement en solidariteit’ voorbij. Deze ethiek verzandde ook in de Unie van Baptistengemeenten omdat het geloof in ‘de maakbare samenleving’ en het kerkelijke aandeel daarin een illusie bleek te zijn. Het project van de internationale oecumene was een stille dood gestorven en ook de vredesbeweging liep op haar laatste benen. Religieuze impulsen werden individualistischer en de evangelische beweging schudde de polarisatie van zich af. Zij werd door een nieuw, ‘therapeutisch’ evangelie aantrekkelijk voor de overgrote meerderheid van de baptistengemeenten.⁷⁷ Reiling en zijn generatie van vernieuwingsgezinde baptisten konden deze omwenteling echter niet verdragen en haakten af. Voor het Nederlandse baptisme bracht de ‘terugkeer van het spirituele’ echter nieuw elan. In zekere zin was het ook een terugkeer naar de verinnerlijkte vroomheid van de negentiende eeuw en naar de nostalgische oertijd van de eerste gemeenten.

HOOFDSTUK 1

Nieuw-Weerdinge

Het veengebied van Zuidoost-Drenthe, waar Reiling werd geboren en opgroeide, maakte deel uit van het grote Bourtanger veenmoeras, het grootste veen van de Noord-Duitse Laagvlakte. Tot aan het begin van de negentiende eeuw bleef het hoogveengebied een lege ruimte, die door de grote waterrijkdom ongeschikt was voor bewoning, landbouw en veeteelt. Er liepen weliswaar enkele oude wegen door het veen, maar voor het grootste deel bestond het 'Bourtanger Moor' uit land dat niet te betreden en water dat niet te bevaren was. Het ontwikkelde zich daardoor tot een groot braakliggend natuurgebied zonder maatschappelijke of economische functie. Alleen in tijden van oorlog werd van de uitgestrekte vlakte gebruik gemaakt, als een natuurlijke verdedigingslinie tegen aanvallen uit het oosten. Vanwege de gevaren van het moeras en de vermeende aanwezigheid van spoken en geesten werd het Moor door de bewoners van de zandgebieden angstvallig gemedend. Aan de Duitse kant sprak men daarom ook wel van het Satansland of het Duivelsveen. Aan het begin van de twintigste eeuw, honderd jaar na de eerste ontginningen van het moeras, hoorden geloof en bijgeloof nog helemaal bij het veenkoloniale leven.⁷⁸ Door de afgelegen positie van het uitgestrekte ontginningsgebied waren de turfstokers en hun gezinnen verstoken van de verbanden van dorp en kerk en was een vrijgevochten klimaat ontstaan. De gevestigde kerken en politieke partijen hadden hier nauwelijks voet aan de grond gekregen, waardoor allerlei verenigingen, afsplitsingen en sekten, kerkelijk of juist antikerkelijk, een kans kregen. Ook het baptisme, een nieuwe protestants-christelijke stroming, kon hier in het midden van de negentiende eeuw ontstaan en gedijen.⁷⁹

Roelof Reiling (1803-1897), de overgrootvader van Jannes en van beroep